

„Wychowanie w Rodzinie” t. XXX (1/2023)

nadesłany: 12.05.2023 r. – przyjęty: 6.07.2023 r.

Ernest ZAWADA*

Diagnostyczne aspekty analizy rysunków rodziny dziecka

Diagnostic aspects of the analysis of drawings depicting a child's family

Abstrakt

Wprowadzenie. W artykule opisano metody charakterystyki i możliwe sposoby interpretacji dziecięcych prac plastycznych, które przedstawiają rodzinę. Autor pokazał różnorodne typy dziecięcych obrazowań, uzależnione od osobistych przeżyć i doświadczeń. Opisano etapy rozwoju ekspresji estetycznej oraz sposoby analizy rysunków dziecięcych, którą rozpoczyna się od określenia układu kompozycyjnego. Autor traktuje rysunek dziecka jako środek ekspresji jego przeżyć, a także jako formę kodowania symbolicznej transformacji doświadczenia.

Cel. Celem artykułu jest przedstawienie rysunku rodziny jako jednego z podstawowych narzędzi badania rozwoju dziecka oraz jego rodziny jako środowiska wychowawczego. Według autora rysunek rodziny odzwierciedla spostrzeżenia, przemyślenia i odczucia dziecka na temat samego siebie i relacji z poszczególnymi członkami rodziny oraz jest narzędziem analizy znaczenia znaków plastycznych tworzonych przez dzieci.

Materiały i metoda. Artykuł opiera się na literaturze przedmiotu i własnych doświadczeniach pedagogiczno-artystycznych autora. Uzupełniony został przykładami analizy dziecięcych rysunków przedstawiających rodziny. Prace te pochodzą ze zbiorów autora, zebranych w ramach prowadzonych przez siebie badań. Artykuł poddaje analizie jakościowej elementy rysunków w celu zobrazowania dziecięcego sposobu postrzegania środowiska rodzinnego.

* e-mail: ezawada@ubb.edu.pl

Uniwersytet Bielsko-Bialski, Wydział Humanistyczno-Społeczny, Instytut Pedagogiki, Willowa 2, 43-309 Bielsko-Biała, Polska

University of Bielsko-Biala, Faculty of Humanities and Social Sciences, Institute of Pedagogy, Willowa 2, 43-309 Bielsko-Biała, Poland

ORCID: 0000-0002-2168-2528

Wnioski. Tekst może być źródłem inspiracji do wielopłaszczyznowej analizy rysunków dziecka jako materiału do diagnozy nie tylko sposobu postrzegania i odczuwania przez nie relacji w rodzinie, lecz także poziomu rozwoju plastycznego i potencjalnych uzdolnień w tym obszarze.

Słowa kluczowe: rodzina, dziecko, rysunek, diagnoza, edukacja plastyczna.

Abstract

Introduction. The article describes the methods of characterization and possible ways of interpreting children's artworks that present the images of their family. The author pointed to various types of children's imagery depending on personal experiences and acquaintances. The stages of development of aesthetic expression and ways of analyzing children's drawings, which begins with defining the space of the compositional arrangement, are described. The author treats a child's drawing as a means of expressing their experiences and as a form of coding a symbolic transformation of experience.

Aim. The aim of the article is to discuss a drawing presenting a child's family as one of the basic tools for studying the development of a child and their family as an educational environment. The author shows a family drawing as children's reflections of their observations, thoughts, and feelings about themselves and their relationship with individual family members, and as a tool for analyzing the visual signs created by children and their meaning.

Materials and method. The article is based on the literature on the subject and the author's own pedagogical and artistic experience. It was supplemented with examples of analysis of children's drawings depicting families, which were taken from the author's collection, acquired as part of his research. The author analyzes the elements of drawings qualitatively to illustrate a child's way of perceiving the family environment.

Conclusion. The text may be a source of inspiration for a multifaceted analysis of a child's drawings as a material for diagnosing not only how they perceive and feel about family relationships, but also their levels of artistic development and potential talents in this area.

Keywords: family, child, drawing, diagnosis, art education.

Wprowadzenie

Współczesna rzeczywistość społeczno-kulturowa, zagrożona niebezpieczeństwem relatywizacji świata wartości, jest pozbawiona stałych norm warunkujących właściwe funkcjonowanie osoby w świecie (Igoriewicz, 2020). Swoisty dekadentyzm wynika z wielu czynników, jednak najczęściej bywa tak, że zasady etyczno-moralne, uważane dotychczas za niezienne, przestają obowiązywać. Względność pojęć dopuszcza zamianę ich znaczeń, co ściśle wiąże się z elastycznością myślenia (Krauze-Sikorska, 2022). Dobro może być postrzegane jako zło i odwrotnie. W obszarze estetyki brzydota często urasta do rangi piękna. Środowiska wychowawcze i instytucje stojące dotychczas na straży wartości tradycyjnych same wykazują chwiejność w tym względzie. Osoba młoda, a szczególnie dziecko potrzebujące wsparcia i ukierunkowania, może napotykać na problemy, co w wielu

przypadkach ma miejsce. Istotnym zadaniem edukacji jest zatem rozpoznanie, jak w dzisiejszej rzeczywistości funkcjonuje rodzina jako pierwsze i najważniejsze środowisko wychowawcze, które ma wpływ na wszystkie sfery rozwoju dziecka, tj. poznawczą, emocjonalną, społeczno-moralną i fizyczno-zdrowotną. Zadania wychowawcze, emocjonalne i społeczne rodziny są obecnie trudne do spełnienia, ponieważ rodzina jako instytucja społeczno-wychowawcza ulega zmianom, ciągłej ewolucji i nie zawsze nadąża za przemianami społeczno-gospodarczymi (Cudak, 2012). Instytucjonalna odpowiedzialność za proces wychowania i kształcenia spoczywa także na przedszkolu i szkole, a w szczególności na osobie pedagoga i jego kompetencjach (Szczotka, Szewczuk, 2018). Zasadniczą rolę przypisuje się wrażliwości i czujności nauczycieli/pedagogów na wszelkiego rodzaju problemy występujące w środowisku życia ucznia/wychowanka. Kluczowe znaczenie w prowadzeniu efektywnej działalności dydaktycznej i wychowawczo-opiekuńczej nauczyciela odgrywają jego kompetencje diagnostyczne, które „wyznaczane są przez specyficzne zdolności i umiejętności posługiwania się właściwymi (w danej sytuacji) metodami poznania, czego celem jest określenie oraz ocena cech danej osoby i właściwości środowiska jej życia” (Stemplewska-Żakowicz, 2016, s. 29). W pracy pedagogicznej diagnoza rodziny jako środowiska wychowawczego podejmowana jest zwłaszcza w tych sytuacjach, w których zachowanie dziecka budzi niepokój pedagoga i może stanowić zagrożenie dla jego prawidłowego rozwoju. Sygnałami do podjęcia diagnozy mogą być także takie sytuacje jak: niewydolność materialna rodziny, trudne warunki mieszkaniowe, patologie w rodzinie, niska dojrzałość społeczno-emocjonalna rodziców, samotne rodzicielstwo, zaburzone kontakty (lub ich brak) z rodzinami pochodzenia, sąsiadami czy brak pomocy oraz wsparcia ze strony rodziny, środowiska lokalnego, instytucji socjalno-wychowawczych w sytuacji pojawienia się kryzysu (Dybowska, 2010). Diagnoza konkretnej rodziny może obejmować, zgodnie ze strategią całościową, całokształt jej funkcjonowania lub, zgodnie ze strategią wybiórczą, wybrane obszary, takie jak np. rodzaj i siła wzorów wchodzenia w interakcje z innymi ludźmi przez dorosłych członków rodziny, rodzaj prezentowanych wzorów zachowania w sytuacjach trudnych, rodzaj i charakter więzi emocjonalnych pomiędzy wszystkimi członkami rodziny, rodzaj wzorów zaspokajania podstawowych potrzeb psychicznych i społecznych i inne (Dybowska, 2010). Współczesne podejście do rodziny charakteryzuje się nie tylko analizą wzajemnych interakcji jej poszczególnych członków, lecz także ujmowaniem człowieka jako uczestnika grupy rodzinnej, przy czym rodzina traktowana jest jako struktura czy też system wzajemnych interakcji (Radochoński, 1984). W pedagogicznej analizie rodziny na pierwszy plan wysuwają się: układ wewnątrzrodzinnych więzi emocjonalnych, bezpośredniość kontaktów oraz intymność relacji (Opozda, 2016). Jak podkreśla Beata Krzesińska-Żach (2007, s. 17), „stosunki pomiędzy poszczegól-

gólnymi członkami rodziny prowadzą z reguły do trwałej i raczej niespotykanej w innych grupach więzi społecznej, zespala ją w zwartą całość”. Więzy rodzinne przejawiają się w różnych relacjach, stosunkach, zależnościach, wzajemnych oddziaływaniach i postawach członków rodziny, które są podstawą istnienia i rozwoju rodziny oraz jej jakości. Więzy rodzinne nie są jednakowe we wszystkich rodzinach i są odmienne w różnych fazach cyklu życia oraz okolicznościach życia tej samej rodziny. Są zjawiskiem dynamicznym, ulegającym ciągłym przeobrażeniom (Dyczewski, 2005). Cechy osób należących do grupy rodzinnej i system interakcji między nimi powodują, że ujęcie systemowe rodziny było stosowane w ramach licznych badań nad rodziną, między innymi w związku z występowaniem w niej określonych dysfunkcji lub patologii (Radochoński, 1987; Margasiński, 1996; Ochojska, 2000; Gałkowska, 1999).

Celem artykułu jest przedstawienie rysunku rodziny jako jednego z istotnych narzędzi badania rozwoju dziecka oraz jego rodziny jako środowiska wychowawczego. Autor traktuje rysunek dziecka jako środek ekspresji jego przeżyć, a także jako formę kodowania symbolicznej transformacji doświadczenia. Artykuł opiera się na literaturze przedmiotu i uzupełniony został przykładami analizy rysunków pochodzących ze zbiorów autora, zebranych w ramach przeprowadzonych badań własnych.

Rysunek rodziny jako narzędzie diagnostyczne w pedagogice

W pedagogiczno-psychologicznej diagnozie rodziny, obok m.in. obserwacji, wywiadu, ankiety, testów i skal, istotną rolę odgrywają techniki projekcyjne. Zaliczyć do nich można test rysunku rodziny w opracowaniu Marii Braun-Gałkowskiej (1985) czy Anny Frydrychowicz (1996), a także różnego rodzaju historyjki i opowiadania oraz testy zdań niedokończonych (Jarosz, Wysocka, 2006). Projekcja dziecięca ma najczęściej charakter ekspresji swobodnej, zwanej inaczej naturalną (Sęk, 1984) i polega na spontanicznym, nieświadomym i nieintencjonalnym uzewnętrznianiu i wyrażaniu treści psychicznych w formach symbolicznych lub za pomocą przedmiotów fizycznych (ruch, mimika, wokalizacja, werbalizacja, pisanie, rysowanie, malowanie, konstruowanie) (Popek, 1993). Zwłaszcza w przypadku dziecka projekcja ma często charakter sytuacyjny, oparty na chwilowych i krótkotrwałych, ale silnych przeżyciach emocjonalnych (Popek, 1999).

Plastyczna aktywność twórcza dziecka jest „autentyczną ekspresją doświadczenia indywidualnego. Elementy nowości i struktura estetyczna wytworów są dokumentem procesu tworzenia. Proces tworzenia przyczynia się do ogólnego rozwoju dziecka, wielowarstwowego poznania rzeczywistości, autokreacji osobowości, rozwoju zdolności i indywidualności” (Głowacka, 2006, s. 23). Różnorodność środków

wyrazowych oraz towarzyszących postaciom elementów zastosowanych przez dzieci jest świadectwem nie tylko wiedzy posiadanej na dany temat, lecz także uzewnętrznianych uczuć, emocji, a nawet oczekiwań. Jak pisze Ewa Piwowarska (2020, s. 108), „zapisy graficzne kodują za pomocą plastycznych środków wyrazowych emocje oraz istniejące między dziećmi a innymi osobami relacje. Dlatego też obok reakcji werbalnych i w ramach zachowań niewerbalnych tworzą one rysunki, które są wyrazem zarządzania uczuciami, informacjami, wiedzą obrazującą ich relacje, np. z rodziną”. W metodzie rysowania własnej rodziny, w rysunku o tej tematyce, dziecko ukazuje współzależności między członkami rodziny oraz swój stosunek do nich (Frydrychowicz, 1996).

Rysunek projekcyjny w pracy z dzieckiem traktowany jest głównie jako metoda badawcza polegająca na zdobyciu wiedzy dotyczącej jego psychorozwoju (Braun-Gałkowska, 2016). Może dać obraz tych obszarów rzeczywistości, które nie są przez dziecko wyrażane werbalnie. Pozwala na wgląd w świat jego myśli i emocji, może stanowić narzędzie do określania dysfunkcji rozwojowych, związanych równocześnie ze sposobem postrzegania siebie i innych osób, z którymi ono przebywa, oraz rzeczywistości rodziny, w której wzrasta. Dzieci spontanicznie i szczerze przedstawiają obrazowo wszystko to, co jest dla nich ważne, co akceptują: osoby z którymi są związane uczuciowo, zainteresowania, wiedzę o świecie, który poznają, a także nastroje, przeżycia i emocje, takie jak radość, smutek czy lęk. Rysunek projekcyjny to metoda subiektywna w tym sensie, że wyraża subiektywne, osobiste postrzeganie świata przez osobę badaną, ale jego interpretacja nie zależy od subiektywnych ocen badacza, lecz obiektywnych wskaźników, takich jak np. przesunięcie rysunku, użycie tylko jednej kredki, pominięcie ojca i inne. Choć wskaźniki te nie mają charakteru ilościowego, są jednoznacznie określone. Omawiana metoda często poddawana jest krytyce. Rzeczywiście korzystanie z niej jest trudne, bo opiera się nie tylko na wiedzy, lecz także na intuicji i dlatego jej stosowanie wymaga dobrego przygotowania (Braun-Gałkowska, 2016). W analizie i interpretacji rysunków przedstawiających rodzinę szczególnego znaczenia nabiera obserwacja rysującego dziecka, jego wypowiedzi, komentarze, mimika, przebieg tworzenia rysunku. Dopiero w takim kontekście można pełniej zrozumieć i trafniej zinterpretować znaczenia zakodowane w rysunku danego dziecka. Wymaga to także głębszej znajomości rozwoju czynności graficznych w kontekście całokształtu rozwoju psychicznego (Tyszkowa, 1993, ss. 8-9). Jak podkreśla Urszula Szuścik, „rysunek powinien być analizowany nie tylko jako niezależny przedmiot, lecz także w kontekście procesu i funkcji, które pozwoliły na jego realizację” (Szuścik, 2018, s. 35). Stąd stosowanie kilku uzupełniających się technik badawczych w procesie tworzenia przez dziecko rysunku rodziny umożliwia poprawną i wnikliwą jego interpretację.

Rysunek dziecka jako środek ekspresji jego przeżyć i forma kodowania symbolicznej transformacji doświadczenia – przykłady interpretacji rysunków rodziny

Jak pisze U. Szuścik (2018, s. 33), „potrzeba rysowania jest naturalną potrzebą ekspresji dziecka określoną jego rozwojem psychofizycznym”, zaś rysunek dziecka może być traktowany jako „forma ekspresji jego przeżyć, a także jako aktywność w tworzeniu znaków i ich znaczeń na podstawie własnych doświadczeń i ich transformacji w oparciu o znaki ze świata realnego” (Szuścik, 2021, s. 23). Tematyka dziecięcych prac plastycznych bywa różnorodna, jest zespolona z czynnikami takimi jak: najważniejsza osoba lub osoby, rodzina, najbliższe otoczenie, jak również rozwój emocjonalny i psychiczny oraz przeżycia, wydarzenia lub zjawiska. Dziecko z bezkształtnych początkowo bazgroł wyłania świadomie postać ludzką. Najczęściej jest to matka, następnie ojciec oraz inni członkowie rodziny. W kolejnym etapie dziecko koduje wszystko to, co zapamiętało z otaczającego świata i co wzbudziło jego zainteresowanie (Suświłło, 2019).

Obrazowanie dziecięce jest formą graficznego zapisu zapamiętanych spostrzeżeń wizualnych i odnosi się do rzeczywistości realnej. Schemat, będący syntezą abstrakcyjnych obkonturowań, mających pierwotnie wyraźny antropomorficzny charakter, jest wyznacznikiem dla analiz. Intrygujący fakt transpozycji fizyczności trójwymiarowej na formę czysto graficzną, operującą początkowo głównie linią konturową, określającą kształty, staje się przedmiotem dociekań, jak zinterpretować ich sens. Funkcja zapamiętywania wynika z wielokrotnego utrwalania w świadomości obrazów najbliższych emocjonalnie. Dziecko w pierwszym etapie rozwoju ekspresji estetycznej kreśli, bez świadomości znaczeniowej i formalnej, tak zwane bazgroły (Szuścik, 2019). Są to niekontrolowane zapisy emocji, pozostawiane na płaszczyźnie jako chaotycznie nanoszone kreski oraz przecinające się linie łukowate i skośne. Linie te odzwierciedlają w abstrakcyjnej strukturze radość dziecięcą wynikającą z ich tworzenia. Rysunek dziecka w wieku przedszkolnym jest przede wszystkim ideoplastycznym zapisem jego myśli w formie graficznej. To obrazowa wypowiedź dotycząca rzeczywistości mu najbliższej, tej, z którą się kontaktuje bezpośrednio, którą najczęściej utrwała w swojej pamięci w sensie wizualnym i emocjonalnym. Jego pierwotna aktywność twórcza dotyczy głównie rzeczywistości rodziny, gdzie dane jest mu wzrastać. Podświadoma chęć wyrażania swych myśli i przeżyć objawia się w transpozycji realności fizycznej na obrazową, będącą *de facto* abstrakcyjną syntezą kształtów okonturowanych, przypominających w skojarzeniu coś realnego. Dziecko nie zna zasad wykonywania rysunku, dlatego posługuje się linią konturową, która trójwymiarowość rzeczywistą przekształca w formę płaską, graficzną, będącą swego rodzaju obrazkowym ideogramem, komunikatem wizualnym, tylko w dalekich sko-

jarzeniach możliwym do „odczytania” przez osoby inne niż autor. Wiedza dziecka, wynikająca ze zmysłowego poznania, zostaje przetworzona w jego umyśle na obrazy. W kolejnym etapie zostaje zapisana w postaci indywidualnych ilustracyjnych wypowiedzi, sukcesywnie, wraz z rozwojem psychofizycznym, wzbogacanych o dodatkowe elementy będące odniesieniem do świata realnego, z którym dziecko ma bezpośredni kontakt. Mały człowiek posługuje się kodem obrazowym wymyślonym przez siebie, niejednokrotnie abstrakcyjnym ze względu na brak wprawności manualnej. Za pomocą prostych struktur rysunkowych opowiada o świecie mu znanym w sposób absolutnie szczerzy. Percepcją świata i wyobraźnią dziecka kierują emocje. Wszystko to, co jest mu bliskie, co wywołuje w nim pozytywne uczucia, zapamiętuje najpierw, a to, co jest dla niego złe, niemiłe lub obce – odrzuca. Utrwalenie w umyśle realnego obrazu przez funkcję pamięci wynika z naturalnych zdolności koncentracji uwagi na kimś lub czymś dla niego istotnym, kochanym, akceptowanym. Wielokrotne widzenie, powtarzalność powodują zbliżenie emocjonalne i skutkują możliwościami transpozycji obrazowych.

Figuracja abstrakcyjno-aluzyjna ma wyraźne odniesienie do rzeczywistości realnej. Pojawia się w rysunkach dziecięcych około trzeciego roku życia i stanowi tzw. próbę zamknięcia koła. Oznacza to, że dziecko zapamiętuje widzianą wielokrotnie twarz matki i na początku upraszcza ją graficznie do formy kolistej, potem sukcesywnie dodaje do niej inne elementy konstrukcyjne, z których powstają odniesienia nawiązujące do kształtów nóg (tzw. głowonóg), a następnie, poprzez łączenie elementów deformacyjnie geometryzowanych w postaci prostokątów, trójkątów czy form owalnych powstaje obraz tzw. głowotułowia. Postać ludzka – osoba, najczęściej matka – jest pierwszym i zasadniczym motywem obrazowania, który ze schematów uproszczonych rozwija się w kierunku bardziej szczegółowych, stale wzbogacanych o akcydensy, czyli szczegóły. Wizerunek postaci ludzkiej jest symultaniczną syntezą zapamiętywanych spostrzeżeń, zapisem graficznym połączonego widzenia *en face* i profilowego. Ujęcia półprofilowe we wczesnej twórczości dziecięcej nie występują.

Prace rysunkowe dają wgląd w charakter i temperament twórcy oraz świat jego wyobraźni. Należy zwrócić uwagę, że zasadniczo do szóstego roku życia dziecko tworzy ideogramy związane z nim samym i osobami, z którymi przebywa na co dzień, które kocha, akceptuje lub nie. Rysunki projekcyjne są środkiem komunikowania się (Glinkowska, 2022), niejednokrotnie w sposób niedosłowny, z wykorzystaniem rozpoznawalnych symboli. Badaniu i interpretacji może być poddana praca rysunkowa, której analiza w przybliżeniu daje pogląd na jego percepcję świata. Wnikliwy obserwator tylko dzięki jednemu spojrzeniu na rysunek może określić, jaka jest płęć dziecka i jak przebiega jego rozwój (Piwowska, 2022). Cennych informacji niezbędnych do pełniejszej interpretacji wypowiedzi rysunkowej dostarcza obserwacja zachowania dziecka podczas procesu rysowania. Istotne jest także przeprowadzenie indywi-

dualnej rozmowy warunkującej nawiązanie relacji, z której można się dowiedzieć, kto jest przedstawiony na rysunku i kim jest dla dziecka, w jakim jest wieku, czym się zajmuje, jakimi uczuciami jest darzony itd. W obserwacji, gdy praca jest realizowana w trakcie zajęć, należy ponadto zwracać uwagę na emocje dziecka, ewentualne komentarze, czas poświęcony na rysowanie poszczególnych postaci, kolejność ich rysowania oraz staranność wykonania. Osoby rysowane jako pierwsze są zazwyczaj przedstawiane z większą starannością. Są nimi te, z którymi dziecko czuje się szczególnie związane emocjonalnie, co wynika z teorii przywiązania (Bowlby, 2007).

Rysunek rodziny jest nieustannie jednym z podstawowych narzędzi badania rozwoju dziecka. Pozwala określić możliwości swobodnego i bezpiecznego funkcjonowania w domu i jego najbliższym otoczeniu, poznawania osób, przedmiotów i zdarzeń, wsparcia rodziców w codziennych czynnościach. Daje wyraz również trudnym sytuacjom życiowym i przewidywalnym zachowaniom dziecka związanym z relacjami społecznymi. Rysunki projekcyjne są spójne z funkcjonowaniem dziecka w rodzinie i dotyczą przede wszystkim postaci ludzkiej, prezentowanej jako forma dominantowo-sylwetowa w całości lub w układzie kadrowanym jako portret. Jak wskazano wcześniej, całopostaciowy układ jest najczęściej obrazem matki. To forma ideoplastyczna, w syntetyczny sposób uwzględniająca najbardziej typowe cechy sylwetki osoby przedstawianej. Klasyczny głowotułów ma w tym przypadku trójkątny lub trapezoidalny kształt i zakończony jest okręgiem, zwieńczonym fryzurą nawiązującą do rzeczywistej. Psychorysunek postaci człowieka zyskuje ponadto w swych elementach konstrukcyjnych różnorakie znaczenia symboliczne. Przesadnie duża głowa może oznaczać sprawność intelektualną i rozwinięta wyobraźnię, twarz z przerysowanymi ustami aspekty erotyczne, mały rozmiar postaci natomiast kompleksy i niedorozwój umysłowy. Ręce podniesione do góry są oznaką radości, ale też konieczności poddania się. Schowane za tułowiem lub złożone na piersiach symbolizują niechęć, wrogość, podejrzliwość i agresję. W interpretacji poszczególnych elementów rysunku konieczne jest jednak uwzględnienie komentarzy słownych towarzyszących czynności rysowania oraz danych z obserwacji tego procesu.

Analizę interpretacyjną rysunku rodziny rozpoczyna się od określenia układu kompozycyjnego. Należy zwrócić uwagę czy obrazowanie zajmuje całą przestrzeń kartki, czy tylko jej część i czy przedstawione elementy są jako układ spójne czy chaotycznie rozproszone. Najbardziej typowym sposobem obrazowania przestrzeni w tego typu pracach jest rozmieszczenie form kompozycyjno-antropomorficznych pomiędzy dwoma obszarami horyzontalnymi. Przy dolnej krawędzi kartki znajduje się płaszczyzna ziemi, symbolizująca rzeczywistość realną, a jednocześnie stabilność emocjonalną dziecka. W górnej części kartki, będącej odniesieniem do emocji, uczuć i marzeń, dziecko lokuje wszelkiego rodzaju motywy symboliczne, np. słońce, serduszka czy tęczę.

Postaci na rysunku rodziny rozmieszczane są najczęściej rytmicznie w szeregu, trzymają się za ręce. Dziecko zaczyna rysować od lewej strony, która bywa związana z uczuciami adresowanymi do matki, co znajduje uzasadnienie w fakcie, że praworęczne dziecko zaczyna rysowanie elementów najważniejszych dla niego od lewej strony. Jednak najistotniejsza dla niego postać jest umieszczana w centrum płaszczyzny rysunkowej, a przy niej bywa przedstawiony sam autor pracy. Postać centralna może być relatywnie większa od innych, wykonana bardziej precyzyjnie, co może oznaczać podziw dziecka dla niej, a czasem lęk. Należy zwrócić uwagę, że dziecko bardzo często przedstawia obraz swojej rodziny w sposób tendencyjny. Jeśli autorytetem jest dla niego matka, to ona zajmuje główne miejsce na rysunku, a jeśli ojciec – to on. Hierarchiczność przedstawiania postaci wiąże się również z kolejnością ich rysowania. Osoby wzbudzające w dziecku niechęć, których ono nie akceptuje, rysowane są najczęściej na samym końcu, w rogu kartki lub z dala od innych postaci, w sposób niestaranny. Brak akceptacji danej osoby może objawiać się również pozbawieniem jej na rysunku twarzy, dłoni lub stóp.

Poniżej poddano analizie i interpretacji wybrane elementy prac plastycznych zebranych w ramach badań własnych, wykorzystujących technikę projekcyjną, pt. „Narysuj rodzinę”, w opracowaniu A. Frydrychowicz (1996). Badaniami objęto 34 losowo wybranych dzieci w wieku od pięciu do siedmiu lat z przedszkola i szkoły podstawowej w Kaniowie. Zadaniem wszystkich badanych było narysowanie rysunku rodziny. Każde dziecko było badane indywidualnie. Miało do swojej dyspozycji kartkę i kolorowe kredki. W trakcie badań prowadzono obserwację z wykorzystaniem arkusza obserwacji zachowań werbalnych i niewerbalnych oraz kwestionariusza wywiadu, zgodnie z narzędziami badawczymi opracowanymi przez A. Frydrychowicz (1996). Dla dzieci rysowanie okazało się zajęciem naturalnym, chętnie przystąpiły do zadania, a rysunek był sposobem na nawiązanie kontaktu z badaczem. Na potrzeby niniejszego artykułu ograniczono się do analizy i interpretacji rysunków w odniesieniu do wybranych charakterystycznych elementów związanych z kompozycją, przestrzenią rysunku, elementami graficznymi, znaczeniem barw i treścią.

W wyniku przeprowadzonej analizy jakościowej prac plastycznych stwierdzono, że zdecydowana większość z nich została utrzymana w kanonie estetycznym tego typu wytworów, jakim jest obrazowanie figuratywno-szeregowo, rytmiczne. Kompozycje były zwykle spójne, wypełniające głównie dolną część kartki. Większość prac stanowiły ideoplastyczne schematy uproszczone. Dzieci stworzyły schematy wzbogacone zarówno w zakresie różnicowania form, jak również układów kompozycyjnych. Rysunki chłopców były zdecydowanie bardziej syntetyczne i geometryczne. Większość prac została zrealizowana według jednorodnej formuły kompozycyjnej, gdzie dolna partia płaszczyzny rysunkowej określa strefę ziemi i materii jako takiej, wiąże się również ze stabilnością emocjonalną dziecka, górna zaś odnosi się do głębi i prze-

strzeni nieba, z lewitującymi w niej motywami symbolicznymi, takimi jak chmurki, ptaki, serduszka, tęcza i słońeczko, często personalizowane i kadrowane w prawym lub lewym górnym rogu kartki. Jednak zasadnicze znaczenie rysunku wprawny obserwator postrzeże intuicyjnie. Jest ono najczęściej pozytywne w przekazie dziecięcych emocji, co ujawnia sposób rysowania. Dziecięcą radość, oprócz środków czysto plastycznych, rozpoznajemy po schematycznych akcydensach, czyli uśmiechach na twarzach przedstawianych osób. Tworzenie większości prac opierało się na określeniu przez dziecko kształtów podstawowych, za pomocą wyodrębnionej i często wyrazistej linii konturowej. Ich zamknięte powierzchnie wypełniane były mniej lub bardziej ekspresyjnymi środkami wyrazu graficznego, czyli płaskim szrafowaniem kolorami, bez uwzględniania na tym etapie rozwoju twórczości plastycznej modelunku światłocieniowego. Ekspresję tych rysunków można było odczytać na podstawie kształtów elementów kompozycyjnych, ich deformacji z wyraźną tendencją do indywidualizacji przedstawień oraz charakteryzacji osób (deformacyjne kształty sylwetek, ubrania, fryzury, detale).

Rysunek rodziny wskazuje również na typ emocjonalności dziecka, określanej jako sensoryczny lub racjonalny. Rysunek sensoryczny charakteryzuje się witalnością, spontanicznością, co znajduje swój wyraz w rysowaniu linii są zaokrąglanych oraz prezentowaniu rodziny w sposób dynamiczny w trakcie wykonywania określonych aktywności. Z kolei na rysunku racjonalnym znajdują się linie proste, postacie są kanciaste i geometryczne, widać dużą dbałość o szczegóły i porządek na rysunku (Braun-Gałkowska, 1985).

Rysunek 1. Praca plastyczna dziecka (dziewczynki), lat 6. Źródło: Badania własne.

Na rysunku 1 można odnaleźć wymienione wyżej dominujące cechy. Rysunek wykonano z wyraźnym odniesieniem do kanonu obowiązującego w tego typu obrazowaniu. Kompozycja jest spójna, rozmieszczona pomiędzy dwoma układami horyzontalnymi określającymi przestrzeń ziemi i nieba. Występujące na nim postaci usytuowane są rytmicznie i szeregowo. Jest to zestawienie układów horyzontalnych i wertykalnych. Narysowane osoby są związane z podłożem, co daje informację o emocjonalnej stabilności autorki. W tzw. strefie matki, z lewej strony pracy, przedstawiona została mama wraz z małym chłopcem. Centralne miejsce zajmuje sama autorka, a swobodę i radość wyraża ponadto uśmiech na jej twarzy. Po prawej stronie rysunku, w tzw. strefie ojca, widoczni są jej młodszy brat i tata. W pracy wyraźna jest indywidualizacja osób. Dziecko zastosowało w zestawieniach kontrastowych sześć kolorów.

Rysunek 2. Praca plastyczna dziecka (dziewczynki), lat 6. Źródło: Badania własne.

Rysunek 2, analogicznie jak poprzednia praca, został zakomponowany według podobnego schematu, jednak formy antropomorficzne mają wyraźne cechy typowych głowonogów, co występuje w pracach młodszych dzieci, najczęściej trzy- czteroletnich. Sam rysunek nie określa, kto jest na nim przedstawiony. Ma znacznie uboższą kolorystykę niż wcześniejsza praca. Należy zwrócić uwagę, że narysowane formy antropomorficzne uśmiechają się. Rysunek dziecka, uzupełniony rozmową z nim i obserwacją, może być zatem również narzędziem do diagnozy poziomu rozwoju zdolności manualnych i rozwoju plastycznego.

Rysunek 3 przedstawia formy antropomorficzne o wyraźnych deformacjach. Usytuowane są one z prawej strony kartki, zaś lewa strona jest pusta. Ograniczona jest kolorystyka. Mimo to prezentowane postaci uśmiechają się. Sposób rysowania, tzn. łączenie wielu krótszych kresek, może wskazywać na występowanie zahamowań

u dziecka lub sygnalizować napięcie. Z kolei słabszy nacisk kredki i mniej widoczne linie mogą wiązać się z lękiem i wycofaniem (Szabelska, 2011). Na tłumienie bądź wyparcie problemów może także wskazywać występowanie stosunkowo dużej białej przestrzeni po drugiej stronie kartki (Braun-Gałkowska, 1985).

Rysunek 3. Praca plastyczna dziecka (chłopca), lat 4. Źródło: Badania własne.

Rysunek 4 został wykonany przez chłopca i widać na nim cechy typowe dla rysunków tworzonych przez chłopców, tzn. dużą geometryzację kształtów i ich powielanie. Brakuje form kolistych i owalnych. Wyraźne jest podkreślenie mamy. Została ona narysowana jako pierwsza i ulokowana w centralnej części kartki. Wskazuje to na waloryzowanie tej postaci (potwierdziły to wypowiedzi dziecka, z których wynikało, że jest to osoba przez chłopca najbardziej kochana i podziwiana w rodzinie).

Rysunek 4. Praca plastyczna dziecka (chłopca), lat 7. Źródło: Badania własne.

Rysunek jest spójny kompozycyjnie i pogodny w wyrazie ze względu na kolorystykę oraz uśmiechy widoczne na twarzach wszystkich osób na nim przedstawionych. Kanciaste kształty poszczególnych postaci mogą wskazywać na racjonalny tym emocjonalności dziecka.

Ujęcia portretowe to zazwyczaj kadrowane popiersie, ukazujące twarz w kształcie litery U z symbolicznym uśmiechem na twarzy. Szeroki przegląd tego typu prac można podziwiać na ekspozycji dorocznego ogólnopolskiego konkursu plastycznego adresowanego do dzieci niepełnosprawnych, zatytułowanego: „Mama, mamusia, mamunia”, organizowanego od siedmiu lat przez działające w Bielsku-Białej stowarzyszenie Trampolina oraz Zespół Szkół Specjalnych im. Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego w Bielsku-Białej. Pomimo schematyczności i ikonicznych kształtów postaci, przedstawianych często z różnymi atrybutami typowymi dla kobiet, z prac plastycznych emanuje pogodny wyraz. Przegląd tendencji obrazowania postaci człowieka przez dziecko można odnaleźć również w rysunkach wykonanych na Międzynarodowy Konkurs Plastyczny „Bohunowa paleta”, adresowany do dzieci i młodzieży. Należy zwrócić uwagę na szczególnie wysoki poziom prac tego typu realizowanych przez młodych artystów słowackich. Być może jest to efekt lepszego kształcenia w tym zakresie.

Konkluzje

W związku z tym, że twórczość plastyczna dziecka jest jedną z jego pierwszych i podstawowych form komunikowania się niewerbalnego z otoczeniem (Szuścik, 2018), rysunek pozwala na zebranie wielu informacji o dziecku i jego relacjach z rodziną. Ze względu na spontaniczność i wrażliwość dziecka, wartość diagnostyczna jego rysunku jest bardzo wysoka. Przy czym należy pamiętać o tym, że aby odczytać treść zawartą w rysunku dziecka, trzeba umieć rozszyfrować cały alfabet, który składa się na wypowiedź plastyczną dziecka. Kolor, forma, kompozycja są samodzielną i samorodną wypowiedzią, które pozwalają stwierdzić, że temperament, wyobraźnia, myślenie i pamięć wzrokowa warunkują powstanie pracy plastycznej, jako „uzewnętrznianie” wewnętrznej struktury psychicznej dziecka (Popek, 1999). Rysunek rodziny wykonany przez dziecko może stanowić dla nauczyciela cenne źródło informacji o sytuacji w rodzinie i sposobie postrzegania przez nie relacji rodzinnych, pod warunkiem jednak, że jest uzupełniony innymi metodami i narzędziami diagnostycznymi. Jak pisze Grażyna Szabelska, „wnioski płynące z analizy rysunku mogą mieć jedynie status określonych hipotez, do dalszego weryfikowania bardziej pewnymi narzędziami badawczymi” (Szabelska, 2011, s. 128). Analiza prac dziecięcych wykazała, że twórczość plastyczną dziecka można rozpatrywać jako proces, którego wynikiem jest

ukszałtowanie przez nie znaku plastycznego i nadanie mu właściwego znaczenia. W toku rozwoju doświadczenia dziecka zmienia się struktura znakowa w jego pracach plastycznych (Szuścik, 2018). Należy dodać, że aby rysunek rodziny miał pełną wartość diagnostyczną, trzeba przeanalizować większą liczbę prac, a sam rysunek powinien być wzbogacony wywiadem z dzieckiem. Ponadto w trakcie analizy i interpretacji rysunków rodziny konieczne jest uwzględnienie dynamiki i rozwoju procesów poznawczych dziecka oraz jego spontaniczności w tworzeniu prac plastycznych. Wiedza na temat analizowania rysunku rodziny jako metody poznawania sposobu postrzegania przez dziecko relacji rodzinnych stanowi istotny składnik kompetencji diagnostycznej nauczycieli i studentów kierunków pedagogicznych.

Bibliografia

- Bowlby, J. (2007). *Przywiązanie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Braun-Gałkowska, M. (1985). *Test rysunku rodziny*. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Braun-Gałkowska, M. (2016). Różnorodność rysunków dziecięcych. *Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce*, 11/3(41), 41-65. DOI: 10.14632/eetp.2016.11.41.41.
- Cudak, S. (2012). Znaczenie więzi emocjonalnych w rodzinie dla prawidłowego funkcjonowania dzieci. *Pedagogika Rodziny*, 2(4), 31-39.
- Dybowska, E. (2010). Diagnoza pedagogiczna środowiska rodzinnego. W: A. Błasiak, E. Dybowska (red.), *Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny* (ss. 257-273). Kraków: Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum.
- Dyczewski, L. (2005). Więzy rodzinne a media elektroniczne. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 67(1), 225-242.
- Frydrychowicz, A. (1996). *Rysunek rodziny: Projekcyjna metoda badania stosunków rodzinnych*. Warszawa: CMPPP, MEN.
- Gałkowska, A. (1999). *Percepcja powodzenia małżeństwa rodziców a społeczny obraz siebie ich dorosłych dzieci*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Glinkowska, D. (2022). Rysunek dziecka jako komunikat w diadzie komunikacji wizualnej dorosły-dziecko. *Scripta Neophilologica Posnaniensia*, 22, 69-96. DOI: 10.14746/snp2022.22.05.
- Głowacka, E. (2006). *Artediagnoza: Psychologiczna specyfika twórczości plastycznej dzieci neurotycznych*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Igoriewicz, T.W. (2020). Postmodernizm jako kryzys mentalny. *Przestrzenie Teorii*, 33, 409-417. DOI: 10.14746/pt.2020.33.20.
- Jarosz, E., Wysocka, E. (2006). *Diagnoza psychopedagogiczna: Podstawowe problemy i rozwiązania*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Krauze-Sikorska, H. (2022). Kreatywne dzieci z trudnościami w uczeniu się – stereotypy i uprzedzenia jako inhibitory twórczego potencjału człowieka. *Wychowanie w Rodzinie*, 26(2), 233-244. DOI: 10.34616/wwr.2022.1.233.244.
- Krzesińska-Żach, B. (2007). *Pedagogika rodziny: Przewodnik do ćwiczeń*. Białystok: Trans Humana.
- Margasiński, A. (1996). *Analiza psychologiczna systemów rodzinnych z chorobą alkoholową*. Częstochowa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Ochojska, D. (2000). *Stwardnienie rozsiane i rodzina*. Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.

- Opozda, D. (2016). Pedagogika rodziny – refleksja nad konceptualizacją przedmiotu poznania. W: M. Marczewski, R. Gawrych, D. Opozda, T. Sakowicz, A. Solak (red.), *Pedagogika rodziny – podejście systemowe, t. 1, Familiologia* (ss. 41-52). Gdańsk: Wyższa Szkoła Społeczno-Ekonomiczna w Gdańsku.
- Piowarska, E. (2020). Dziecięce prace graficzne jako źródło informacji o rodzinie. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas. Pedagogika*, 21, 107-118, DOI: 10.5604/01.3001.0014.5659.
- Piowarska, E. (2022). Wspomaganie procesu obserwacji i tworzenia rysunku brył przez dzieci w wieku 6–9 lat – wybrane problemy. *Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce*, 17/2(65), 61-77. DOI: 10.35765/eetp.2022.1765.04.
- Popek, S. (1993). Testy rysunkowe a wartości projekcyjne wytworów plastycznych. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio J, Paedagogia-Psychologia*, 6(9), 117-150.
- Popek, S. (1999). *Barwy i psychika: percepcja, ekspresja, projekcja*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Radochoński, M. (1984). *Psychoterapia rodzinna w ujęciu systemowym*. Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Radochoński, M. (1987). *Choroba a rodzina*. Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Sęk, H. (1984). Teoretyczne podstawy metod projekcyjnych. W: H. Sęk (red.), *Metody projekcyjne: Tradycja i współczesność* (ss. 7-33). Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Stemplewska-Żakowicz, K. (2016). *Diagnoza psychologiczna: Diagnozowanie jako kompetencja profesjonalna*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Suświłło, M. (2019). Sztuka mała czy wielka? Refleksje nad twórczością dziecka. *Problemy Wczesnej Edukacji*, 44(1), 76-86. DOI: 10.26881/pwe.2019.44.07.
- Szabelska, G. (2011). Diagnostyczna funkcja rysunku rodziny we wczesnym rozpoznawaniu przemocy wobec dziecka. *Rocznik Naukowy Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy. Transdyscyplinarne Studia o Kulturze (i) Edukacji*, 6, 185-198.
- Szczotka, M., Szewczuk, K. (2018). Kompetencje plastyczne dzieci 4 i 5-letnich – raport z badań. *Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce*, 13/2(48), 165-182. DOI: 10.14632/eetp.2018.13.48.165.
- Szuścik, U. (2018). Twórczość rysunkowa dziecka w kontekście tworzenia przez nie znaku plastycznego i odkrywania znaczenia. *Forum Pedagogiczne*, 2(8), 33-46, DOI: 10.21697/fp.2018.2.03.
- Szuścik, U. (2019). *Bazgrota w twórczości plastycznej dziecka*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Szuścik, U. (2021). Sztuka i plastyka w nowoczesnym nauczaniu: W jakim stopniu sztuka jest potrzebna dziecku w kształtowaniu jego osoby i formowaniu go na przyszłość? *ACADEMIA – magazyn Polskiej Akademii Nauk*, 3(67), 20-23. DOI: 10.24425/academiaPAN.2021.138631.
- Tyszkowa, M. (1993). Przedmowa do wydania polskiego. W: P. Wallon, A. Cambier, D. Engelhart (red.), *Rysunek dziecka* (ss. 6-11). Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.